

A méltóság oszthatatlan

Interjú Thomas Sören Hoffmann filozófussal

Mi a méltóság?

Általánosságban azt lehet mondani: A méltóság mindig embernek emberhez fűződő kapcsolatára vonatkozik. Ezt a kapcsolatot jelöli vagy jellemzi, miközben a méltóság fogalma kölcsönös viszonyt is jelent, tehát végső soron arról van szó, hogy az egyik ember méltósága nem létezhet a másiké nélkül. Ennyiben minden olyan cselekvés, amely megsérti a másik méltóságát, közvetlenül visszahat a saját méltóságomra: úgyszólván minősít engem a visszacsatolás folytán. A méltóság nem olyasmi, amit valamilyen tárgyban tetten lehet érní. Tehát hogy most valamivel egyszerűbben mondjam, a méltóság nem olyasmi, amit a törzssejtek kutatója valaha is felfedezhetne mikroszkópja alatt.

A „felhasználói embriókutatás” kifejezés tulajdonképpen azt közli, hogy az embriót nem tekintik embernek, következésképpen méltósága sincs?

Igen, már a „felhasználói embriókutatás” megnevezés használatával is világosan kifejezték, hogy itt emberi organizmusok felhasználásáról van szó más emberek hasznára vagy vélt hasznára. Ez azt jelenti, hogy nem az érintett emberi egyed, az érintett emberi élet önértékét nézik, hanem csupán azt, hogy mi haszna van mások számára.

A szaporodás technikájában, amely persze szoros kapcsolatban áll a géntechnikával, mégis sok minden történik az ember „hasznára”, például már a lombikban történő megtermékenyítéskor arról van szó: Gyermekre van szükségem! Ha csak lehet, ilyen vagy olyan ismertetőjegyei legyenek, és mindenekelőtt genetikai kockázatok nélkül szülessék! A megtermékenyített petesejt beültetését megelőző diagnosztikában arról van szó, hogy a szülők semmi esetre sem akarnak fogyatékos gyereket, vagy arról, hogy nincs „szükségük” ilyenre. Vagy azért nemzenek mesterségesen embriókat, mert például valamilyen szervre van „szükségük” egy beteg testvér számára. A szükség és a haszon igen szoros rokonságban áll a szaporodás technológiájában.

Éppen ebben fejeződik ki az a fő probléma, amelyet a méltóság fogalmával akarunk kifejezni. A méltóság azt jelenti, hogy ebben a lényben van valami, ami ellenáll, ami folyton kivonja magát az én kívülről hozzá intézett kívánságaim és elvárásaim alól. Ennek valamiképpen ahhoz a titokhoz van köze, hogy minden egyedi élet önálló érték. Ezt talán így fogalmazhatnám meg: A méltóság mindig azt jelenti, hogy egyik embernek sincs hatalma ahhoz, hogy meghatározza, van-e joga létezni egy másik embernek. Egészen egyszerűen arról van szó, hogy végső soron az ember öncél, nem pedig eszköz mások számára.

Vagyis a lemondás etikáját jelentené, ha búcsút vennénk a „szükségem van rá” gondolkodásmódtól, és azt mondanánk: Nem, ezt nem tehetem meg. Például nem szeretnék a beültetés előtti diagnosztika eljárásával mesterségesen embriókat nemzeni, kiválogatni és eldobni, azaz megölni egy másik élet hasznára. S ha nem akarok belebocsátkozni egy fogyatékos gyerek kockázatába, akkor minden fájdalom ellenére gyermektelen maradok.

Ezzel teljesen egyet tudok érteni. Talán még a következő szempontot fűzném hozzá: Aki nem kész elismerni, hogy mindig minden emberi viszony tartalmaz kockázatot – s ez éppen hogy nem csupán a terhességre, illetve saját gyermekek nemzésére vonatkozik, hanem igen általános nézőpont –, annak talán gondja van a saját méltóságával is, az talán még nem tudatosította világosan, mit jelent olyan lényként fellépni, amely a saját méltóságára irányuló igénnyel együtt kötelezettségeket is vállal.

Azt jelenti ez, hogy ha egy másik emberrel, egy másik élőlényrel méltatlanul bánok, akkor megsebzem önmagamot, a saját méltóságomat is?

A méltóság megsérthetőségéről vagy sérthetetlenségéről van szó. Ez igen érdekes feszültséget tartalmaz. Mert az emberi méltóság egyfelől megsérthető. Emberek képesek kezét emelni emberekre. Sőt képesek megölni másokat, és ezzel beletörödni abba, hogy ennek visszahatásai lesznek saját méltóságukra. Másfelől mégiscsak mindig megmarad valami a méltóság sérthetetlenségéből. Valóban el lehet mondani, hogy az a koncentrációs táborbeli fogoly, akit bántalmaznak és meggyötörnek, elveszíti méltóságát? Nem úgy áll-e inkább a dolog, hogy minden lealacsonyító bánásmód ellenére ennek az áldozatnak a méltóságából több marad meg, mint a tettes méltóságából?

Amikor az emberi méltóság és a szaporodási technika összefüggéséről beszélünk, akkor olyan területen mozgunk, ahol az emberek igen közel vannak egymáshoz: a családban, intimszférájukban, a szexualitás területén. És most az történik, hogy mesterségesen nemzenek embriókat, gyerekeket állítanak elő lombikban, a testen kívül egyesítik a petesejtet és a spermát. A nemzés többé nem a szerető találkozás aktuusa. Sokan méltatlannak nevezik ezt a folyamatot.

Támogatni tudom azt a véleményt, hogy maga az eljárás méltatlan, s az a tény is, hogy például egyszer csak ellenőrizetlen számú petesejt van a szabad piacon. Ez önmagában véve is a nők méltóságának megsértése, mondom ezt nem nőként. Ehhez jön az a szempont, hogy a lombikban történő megtermékenyítés révén ellenőrizetlen számú embrió keletkezik, ami új lehetőségeket nyit meg a beültetés előtti diagnosztika és a törzssejt-kutatás előtt.

A modern szaporodástechnikák alkalmazásával elveszítjük méltóságunkat?

Általánosságban itt azt kell mondani: úgy áll a dolog, hogy az egyre nagyobb számban rendelkezésünkre álló technikai lehetőségek semmit sem mondanak arról, mit tegyünk, hanem mindig csak azt mondják meg, mit tehetnénk. Ez azt jelenti, hogy cselekvésünk mércéjét sosem meríthetjük abból, amit egy kutató, mondjuk egy biotechnikus felkínál nekünk a rendelkezésére álló lehetőségek palettájáról. A paletta önmagában véve egyáltalán semmit sem mond arról, mit tegyünk. Ebben az esetben a méltóság szemszögéből – Kant azt mondta volna, a kötelesség szemszögéből – inkább azt kell kérdeznünk: Milyen döntés őrzi meg most a méltóságot? Miképpen kell most cselekednem? S közben nem csupán azt kell tekintetbe venni, ami személyes távlatomból nézve talán a legérdekesebb, hanem azt a kérdést is: Mindnyájunk számára, akik most emberként élünk a földön, mi őrzi meg a méltóságot? Mi biztosítja leginkább a méltóságot egy újabb ember és összességében a társadalom mint egész számára?

Es mi ez?

Ez mindig csak éppen az a szempont lehet, amelyet alapvetően már megfogalmaztunk, vagyis: a másik embert sosem határozhatjuk meg úgy, hogy az lényegileg azért létezik, hogy saját méltóságigényünket kielégítsük.

Mondjuk, hogy egy nő azt mondja: „Igénybe veszek egy béranyát”, aztán odaadja a petesejtjét és a férje spermáját, mesterségesen gyermeket nemzenek, beültetik a béranyába, majd kilenc hónap múlva „visszavásárolja” a gyermeket a béranyától. Méltóságvesztést jelent-e ez mindazok számára, akik részt vesznek ebben a folyamatban, beleértve a klinika orvoscsoportját is?

Pontosan. Ez messzemenően olyan játék, amelyben valamilyen részt vesznek. Magától értetődően ragaszkodni kell ahhoz, hogy mihelyt ilyen egyedet nemzettek, s az a világon van, ugyanolyan oszthatatlan méltósággal rendelkezik, mint minden más egyed, s ez azt jelenti, hogy a többiek nem szemléltethetik őt ezzel a gondolattal: Te most csak egy negyed ember vagy, mert létrejöttöd talán nem felel meg az optimá-

lis sémának. Ennek nem szabad így lennie. A méltóság mindig oszthatatlan, és sosem osztható fokozatokra, hanem mindenki számára egyformán tökéletes. És mégis meg kell kérdezni: Mit tesznek ebben a játékban azok a résztvevők, akik eddig hallatlan vagy új módon megpróbálnak embert csinálni? Meg kell kérdezni, milyen helyet foglalnak el ezek a résztvevők a másik emberrel szemben.

Őn általánosan azt állítja, hogy a szülővé válás minden olyan lehetősége, amely a mesterséges megtermékenyítésből, a szülőség áthelyezéséből (biológiai anya, genetikai anya, szociális anya, béranya, spermadonor, genetikai apa, szociális apa stb.) adódik, méltatlan?

Igen, így mondanám. És még hozzáteszem a következő gondolatot: Egyszer el kellene gondolkodnunk arról, vajon nem lehetséges-e, hogy ha ily módon részt veszünk ebben a játékban, mondom, az embercsinálás e játékában, vajon akkor mi magunk nem tettük-e már magunkévá a ma uralkodó technikai gondolkodásmód alapstruktúráját. Ebben az összefüggésben szokványos címszó a megcsinálhatóság. De a hatékonyság is szokványos címszó ebben az összefüggésben, továbbá a tökéletesség fogalma is, amely most egy technikai modell szerint is tájékozódhatna, és amely például természetesen mindig jellemzi ezt a híres dizájnbébit, amelyre vonatkozóan érvényesülniük kell bizonyos minimális, valamiféle esztétikai-fizikai „minőségellenőrző intézet” által jóváhagyott szabványoknak. Azt kérdezem tehát: Vajon mi, akik ily módon már részesei vagyunk a dolognak, nem bocsátkozunk-e bele egy olyan gondolkodásmódba, éppenséggel technikailag meghatározott gondolkodásmódba, amelynek tulajdonképpen nincs keresnivalója abban a térben, amelyben az egyik embernek találkozni kellene a másikkal?

Miféle gondolkodásmódnak lenne keresnivalója a találkozás e terében, amelyről Ön beszél?

Ennek olyan dolgokhoz van köze, amelyekkel beszélgetésünket kezdtük. Például egészen alapvetően el kellene ismerünk azt a tényt, hogy a másikkal mindig olyan valakinek kell lennie, aki egyáltalán nem oldódik fel feltétlenül azokban a kívánságokban, amelyeket a kapcsolatunkban támasztok vele szemben, hanem aki a maga méltóságában, a maga önértékiségében éppen ezektől függetlenül létezik. Ő független attól, hogy azokat a kívánságokat, követelményeket,

amelyeket én és mások támasztunk vele szemben, teljesíti-e vagy sem. Ez egészen konkrétan érinti a különféle sérültek esetét, akiket természetesen nem lehet egyszerűen egy kalap alá venni a társadalomban uralkodó tökéletességi ideállal. Egyszer a sérült emberek szövetsége megkérdezte tőlem egy vitában, kiállnék-e emellett, hogy az alkotmány első cikkelyébe felvegyék: Minden embernek joga van a tökéletlenségére. Azt feleltem rá: Azért nem vagyok emellett, mert a sérülteknek nyomatékosan azt tanácsolnám, hogy ne határozzák meg magukat tökéletlenné, hanem mondják azt: Embertársként mi ugyanolyan tökéletlenek vagyunk, mint ti mindannyian, akik most a tökéletesség vagy a tökéletlenség nézőpontjából akartok ítélni rólunk. Ugyanakkor mi, akik szintén polgárai vagyunk egy meghatározott államnak, amely jogállam akar lenni, de polgárai vagyunk – hogy így mondjam – a szabadság erkölcsi birodalmának is, éppoly tökéletesek vagyunk, mint mások, mégpedig annak tudatában is, hogy ember soha nem lehet lezárt módon tökéletes. Az úgynevezett egészséges, az úgynevezett tökéletes ember sem azonos a tökéletességgel; az életkora miatt nem, pillanatnyi közérzete miatt nem, bizonyos talentumok miatt nem, amelyek csak bizonyos szempontból döntőek, más szempontból viszont nem. Azaz nincs abszolút tökéletesség. A lényeg az, hogy a méltóság szempontjából, annak kölcsönös elismerése szempontjából, hogy a szabadság ugyanazon birodalmához tartozunk, ahogy az imént mondtam, mindenki éppoly tökéletes, mint a másik.

Figyelmeztetését így értem: Ha lemondunk erről a méltóság-gondolatról, ahogyan Ön azt megfogalmazza, s az ember értékét már csak a megcsinálhatóság, a hatékonyság és a tökéletesség kritériumai szerint mérjük, akkor függetlenül attól, hogy sérült-e vagy sem, betegség, öregség, baleset stb. folytán minden emberrel megtörténhet élete során, hogy egy géntechnikai irányultságú társadalom mikroszkópjának hideg szemében „értéktelen”, vagyis „haszontalan” sejthalmazokká fokozódik le.

Igen, és erről a veszélyről, amely ma körülvesz minket, tudnunk kell.

Doris Weber

Forrás: Publik-Forum, 2003/16

Joachim Bauer

Hogyan válunk azzá, amik vagyunk?

A gének döntenek, vagy a társadalom?

Mellrák-gén, depresszió-gén, kövér-ség-gén: Az újságok szinte minden héten azt jelentik, hogy új géneket fedeztek fel, amelyek állítólag kialakítják személyiségünket, és előre meghatározzák betegségeinket, bűnözővé tesznek minket, vagy eldöntik, mennyire boldogan zajlik majd az életünk. A génekutatás haladása ténylegesen oda vezetett, hogy már nem csupán egészség és betegség, hanem jellem és magatartás dolgában is öröklött alkatunknak tulajdonítják a döntő szerepet, ezért úgy tűnik, időközben a genetikára szállt át az a szerep, amelyet az ókorban a sors játszott. De hogyan is válunk azzá, amik vagyunk? Mi befolyásolja egészségünket: a gének, vagy a környezetünk? Valóban „robotpilótaként” utazó programok a gének, úgyszólván befolyásolhatatlan autisták, akik a testet kormányozzák?

Alighanem eltelik még egy kis idő, amíg kitöltik azt a tudáshiányt, amelyre

Eric Kandel, a 2000-es év orvosi Nobel-díjasa már évek óta utal: A gének nem csupán változhatatlan, stabilan öröklődő ismertetőjegyeket hordoznak, vagyis azt a „szöveget”, amelynek révén meghatározzák valamely testi építőelem építési tervét; az egészség és betegség szempontjából sokkal fontosabb másik ismertetőjegyük, nevezetesen az, hogy kívülről érkező jelek be- vagy kapcsolhatják őket. A géneknek ezt a vonatkozását nevezik „génszabályozásnak”.

Az örökléstan megalapítója, Gregor Mendel (1822-1884) csak a gének elsőként említett tulajdonságát ismerte fel, vagyis hogy a testi alaptulajdonságok stabil ismertetőjegyeit kódolják, a génszabályozás viszont még teljesen ismeretlen volt számára. A Mendel értelmében vett, szilárdan öröklődő tulajdonságok közé tartozik különösképpen az etnikai jelleg, a bőr-, szem- és hajszín, a

testfelépítés és – szerencsére csak az összes betegségek 1-2 százalékában – a valódi öröklött betegségek, például a Chorea Huntington nevű idegbetegség vagy a mukoviszcidózis nevű anyagcserezavar.

Az emberek – és a legtöbb újságíró! – ismeretei a génekről, sajnos, messze menően arra korlátozódnak, amit Gregor Mendel egykor a borsó példáján fedezett fel. Csakhogy az ember – ennyit ma biztosan lehet állítani – genetikai szempontból nem borsó! Az utóbbi 30 év génekutatásának egyik legfontosabb felfedezése az, hogy a gének aktivitását kívülről, a környezetből érkező jelek szabályozzák folyamatosan. Erről azonban mindmáig kevesen tudnak.

Azok a végkövetkeztetések, amelyeket a „fajelmélet” ideológusai vontak le a Mendel-féle örökléstanból, az elmúlt század harmincas és negyvenes éveiben bűnözői megsemmisítő akciókhoz

vezettek, és emberek millióinak nagy-nagy szenvedéséhez. Mindezek a genetikai determinizmus pusztító kihatásai voltak. Eltekintve attól, hogy e korszak fajelmélete és örökléstana a belőle levezetett eugénikával („az értéktelen élet megsemmisítése”) együtt embertelen és bűnözői volt, teljes mértékben hamisak voltak azok a tudományos feltevések is, amelyek alapul szolgáltak ehhez a gondolkodásmóddhoz. Kiderült ugyanis, hogy a legtöbb testi megbetegedés, különösen pedig mindaz, ami sajátosságukban, jellemükben és magatartásukban megkülönbözteti az embereket, nem a változhatatlanul örökölt alkatra épül, hanem olyan reakciómintákra, amelyek megfelelően válnak aktívvá vagy inaktívvá a gének, mindenekelőtt a központi idegrendszer génei. Ez a felismerés az elmúlt 15 év neurobiológiai kutatásának legfontosabb eredményei közé tartozik.

Neurobiológiai tanulmányok azt mutatják, hogy a tapasztalatok megváltoztatják az agy anyagi struktúráit! Az emberi törődés és az ösztönző környezet számos gént aktivizál, köztük olyanokat is, amelyek idegsejtek növekedését segítő tényezőket hoznak létre. A pozitív ösztönzésekben gazdag környezet tehát az állat és az ember esetében egyaránt a nagyagykéreg idegsejtjeinek szaporodásához, kapcsolódásához – a „szinapszisok” – leolvasható bővüléséhez és a fontos agyterületek tömegének növekedéséhez vezet.

Ezzel szemben az emberi ellenségeség, a jelentős vonatkozási személyek elvesztése vagy erősen fenyegető helyzetek – például a társadalmi elszigeteltség, az erőszak vagy az életveszély – nem csupán az idegsejtek növekedését segítő tényezők génjeinek kikapcsolását eredményezi, hanem egyidejűleg számos stressz-gén aktivizálódását is. A stressz-gének termékei – köztük a stressz-hírvivők, a cortisol és a glutamát – egyenesen abban a helyzetben vannak, hogy képesek elhalálásra készíteni az idegsejteket. Különösen hatásosak Michael Meaney és mások kutatási tanulmányai. Ki tudták mutatni, milyen hatásai vannak a korán, mindegyelőtt a születést követő hónapokban megélt stressznek: a stressz-gének a későbbi élet során érzékenyebben reagálnak a külső megterhelésekre. A korai emberi tapasztalatok tehát beállítják azt a reakciómintát, amelynek alapján a későbbi életben a test „biológiai apparátusa” a maga génjeivel együtt reagálni fog.

Mit jelent ez az egészségünkre vonatkozóan? Az emberi kapcsolatok s a kapcsolati tapasztalatok rendkívüli jelentőségűek a testi egészség szempontjából. Agyunk legelbűvölőbb képessége abban áll, hogy az emberi kapcsolatok tapasztalatait biológiai jelekké alakítja át. Az agy minden érzést, minden észlelést és minden cselekvést bizonyos hírvivő anyagok kibocsátásával kísér. Ezek a hírnökök mindenkor külső helyzetnek és belső hangula-

ti helyzetnek megfelelő „keveréket” alkotnak. Ez a keverék olyan jel-láncolatot hoz működésbe, amelynek a végén számos gén aktivizálódik vagy kikapcsolódik, mind az agyon belül, mind testünk különböző szervrendszereiben, különösen a szív- és keringési, a gyomor- és bél-, az immun- és a hormonrendszerben. Az emberi kapcsolatoknak és a pszichikai folyamatoknak tehát testi kihatásai vannak.

Igen nagy számú neurobiológiai tanulmány eredményeit leegyszerűsítve így lehet összefoglalni: A megbízható emberi kapcsolatok, amelyek egyúttal mozgásteret biztosítanak az egyén saját aktivitásai számára, azokat a géneket aktivizálják, amelyek előmozdítják az egészséget. A nem kívánt elszigeteltség, a fenyegetettség és az erőszakra szerzett tapasztalatok viszont azokat a géneket aktivizálják, amelyek a betegségek létrejöttét segítik elő. Az emberi kapcsolatokra vonatkozó tapasztalatok és a betegségek kockázata ily módon szoros összefüggésben áll.

Ha áttekintjük az újabb neurobiológiai kutatás időközben igen nagyra növekedett irodalmát, egyre nagyobb hatással lesz ránk az a tény, hogy bizonyították, milyen mérhetetlenül nagy hatással vannak az emberi kapcsolatok az egészségre: a depresszív megbetegedések kockázata megsokszorozódik, ha valaki korai gyermekkorában elvesztette egyik vagy mindkét szülőjét, vagy azok távol voltak tőle, avagy más okokból kellett súlyosan nélkülöznie szeretetüket.

A legutóbbi időkből – s részben a saját munkacsoportomból – származó vizsgálatok azt mutatják, hogy a súlyos testi erőszak megtapasztalása növeli annak kockázatát, hogy az illető később krónikus fájdalmakban betegedik meg. A fájdalomélmények is aktivizálnak bizonyos géneket, s ennek az lesz a következménye, hogy a fenyítésről, a fájdalomról és az erőszakra szerzett tapasztalatok egy „fájdalom-émlézetben” tárolódnak. Az a legfélelmetesebb, amit a szexuális visszaélések okoznak. A szexuális erőszak nemcsak a lelki egészség súlyos zavarait eredményezheti, például félelembetegségeket, depressziót, trauma utáni terhelési zavarokat és borderline-zavarokat, hanem – ha az illető nem kap pszichoterápiát – súlyos neurobiológiai következményekkel is járhat, egészen bizonyos agyterületek fizikai károsodásáig. (Újból és újból hitetlenkedve intenek le, amikor rámutatnak arra, hogy abszolút komoly német és svájci tanulmányok azt mutatják, hogy a lányoknak nagyjából 15 %-a, a fiúknak 6-7 %-a szenved el szexuális visszaélésekből fakadó tapasztalatokat, pedig a pszichoterapeutáknak a legcsekélyebb kétségük sincs e számok hitelességét illetően.)

Említettem már, hogy a kívülről, az emberi kapcsolatokból származó jeleket az agy biológiai jelekké alakítja át. Egy jó és emberséges orvostudomány-

nak ezért nem csupán a megbetegedések fertőző jellegű, biokémiai vagy fiziológiai vonatkozásait kellene tekintetbe vennie, hanem éppúgy ügyelni kellene a páciensek lelki helyzetére, különösképpen azokra a megterhelésekre, amelyeket azok jelentős kapcsolataikban élnek át.

A jó orvostudományának nem csupán műszerekkel jól felszereltnek kellene lennie, hanem egyúttal „beszélő orvoslásnak” is kellene lennie. A pszichoterápia számos megbetegedés esetén nyújthat döntő segítséget a gyógyuláshoz. Modern neurobiológiai eljárásokkal ki lehetett mutatni, hogy a pszichoterápia ténylegesen képes normalizálni az agy anyagcseréjének zavarait, melyeket a terápia előtt megfigyeltek. A pszichoterápia tehát nem „csupán” az ember lelki bajait képes gyógyítani, hanem eléri az azok mögött fekvő testi struktúrákat is.

Már a klasszikus ókor orvosai is jól ismerték a betegségek és az emberi kapcsolatok összefüggését. Korunkban aztán először a belgyógyászat néhány kiemelkedő képviselője, később a pszichoszomatikus orvosok ismerték fel, hogy sok beteg szervezete addig nem képes kifejleszteni a gyógyuláshoz szükséges erőt, amíg a lelküket megterhelő tényezőket értően és résztvevően meg nem beszélük velük, s így azok végül is nem javulnak valamelyest.

Mindazonáltal a jelenlegi helyzetben az a veszély fenyeget, hogy a gyógyítás egész jellegű, a testi és a lelki vonatkozásokat egyaránt figyelembe vevő művészete kihál. Ennek nemcsak gazdasági okai vannak, még akkor sem, ha az orvostársadalom s a gyógyszeripar bizonyos részei által támogatott irányultság, ti. hogy az orvostudományt kizárólag gazdasági szempontok szerint szervezzék meg, végzetes hatása van erre a kedvezőtlen fejlődésre: orvostudományunk elembertelenítésében éppily végzetes szerepet játszik az emberkép, amelyet a modern génkutatás bizonyos képviselői prédikálnak nekünk.

Ez az oldal azt hirdeti, hogy minden betegségek kockázatát végső soron a megváltoztathatatlan, örököltek alkat kérdése. Ennek az új orvosi gondolkodásmódnak a következményei már érezhetőek: Ahol az örököltek alkat mindent meghatároz, ott nincs jelentőségük az emberi kapcsolatoknak, sem az orvosi törődésnek, de a nem gyógyszeres kezelési eljárásoknak sem, amilyen például a pszichoterápia. A látszólagos haladás, a sok féligazság és a genetika hamis fel-fogása így veszélyezteti az emberek gyógyító művészet új gyakorlatát.

A Szerző a pszichoneuro-immunológia professzora Freiburgban. Munkájának főbb súlypontjait a depressziók, a félelembetegségek, a krónikus fájdalmak, az erőszak és egyéb trauma-tapasztalatok következményes betegségei és az ún. kiégési tünetegyüttes.